

Blommaertova). Vše má nějaký význam, je rozpoznatelné ‚jako něco‘, a tudíž propojené s dlouhou nebo krátkou historií užívání a hodnocení...“ (ibid). Etnografii chápe jako kombinaci dvou věcí: silně rozvinutého zájmu o chvilkové, jedinečně situované případy s nutností tyto unikátní případy historizovat. Abychom odhalili skryté významy nápisů, resp. znaků, musí být mezi nimi komplexní vzájemná souhra. Blommaert odkazuje na Parkinovu (2016) „nanosociolinguvistiku“, interdisciplinární obor, který se zabývá nejjemnějšími detaily chvilkových událostí, které zasazuje do maximálního možného kontextu. V Blommaertově přístupu se tak zdánlivě stabilní a lineárně uspořádaná jazyková krajina stává superdiverzifikovaným historickým dokumentem, v němž se protínají různé historie lidí, komunit a jejich aktivit v neustálé transformaci a stává se tak mimořádně informativní, třebaže permanentně proměnlivou, kronikou komplexity. Neboli jak tvrdí ve vysoce fundovaném doslovu k českému vydání (s. 121–128) Marián Sloboda s odkazem na Nakassisův text *Linguistic Anthropology in 2015: Not the Study of Language* (*American Anthropologist* 118, 2016, 2: 330–345), jazyk není zajímavý pouze sám o sobě, ale zejména jako něco, co vypovídá o širších souvislostech světa. Toto je přístup, o který předčasně zemřelý Jan Blommaert usiloval a který se ve svých textech snažil uplatňovat. Výzkumem superdiverzifikované jazykové krajiny a její komplexity v Oud-Berchemu se mu to, myslím, podařilo více než dobře.

Marek Halbich

marekhalbich@gmail.com

<https://doi.org/10.14712/12128112.4754>
CC BY 4.0

Kristen Ghodsee – Mitchell A. Orenstein: *Taking Stock of Shock. Social Consequences of 1989 Revolutions.*

Oxford University Press, Oxford
2021, 288 s.

Když sociální antropoložka se zkušeností terénního výzkumu v Bulharsku a politolog zaměřený na politickou ekonomii východní Evropy společně napíšu knihu mapující sociální dopady postsocialistické transformace, mají slušnou šanci na zajímavý výsledek. Přes určité výhrady lze říct, že autoři recenzované publikace toto očekávání naplnili. Kristen Ghodseeová a Mitchell Orenstein přinášejí poutavé čtení ukazující, že ne každá země na východ od někdejší železné opony vyšla z postsocialistické transformace jako vítěz. Českým čtenářům stojí tato kniha za přečtení už jen proto, aby jim tuto skutečnost připomínala. Řada z nich si asi dovede představit, že nárůst nerovnosti, kriminality a vznik nových oligarchií vedly v řadě zemí ke všeobjímajícímu pocitu zmaru a neúspěchu, který se odráží v rostoucím populismu či rozmachu konspiračních teorií. Ne každý si ale dokáže představit, že v řadě východoevropských zemí došlo po roce 1990 k nezastavitelnému demografickému propadu nebo že země, jako je Srbsko či Ukrajina, měly ještě v roce 2017 nižší HDP na obyvatele než v roce 1989. Byť s řadou jejich interpretací nemusíme souhlasit, Ghodseeová a Orenstein dokázali propojením „tvrdých“ ekonomických a demografických dat s analýzou průzkumů veřejného mínění a etnografických studií mimo jiné ukázat, jak se obyčejní občané v řadě těchto zemí stávají obětmi paranoidních představ

o koordinovaném spiknutí za účelem zničit jejich národy, což otáčí veřejné mínění proti Západu a vede k podpoře autoritativních forem vlády.

První část knihy je věnována ekonomickým dopadům tranzice. Autoři shrnují data pro celkem 29 zemí z údajů Světové banky a OSN. Poukazují na zajímavé souvislosti tranzice, například na roli mezinárodních organizací a jejich snahu aplikovat na východní Evropu stejné postupy, jaké byly použity o desetiletí dříve v zemích Latinské Ameriky. Lokální kontext nebyl brán v potaz, protože se věřilo, že volný trh funguje univerzálně a masivní privatizace, liberalizace trhu a otevření se světové ekonomice vyřeší všechny problémy. Autoři představují dva narativy, které se v této souvislosti objevují. První z nich popisuje ekonomickou transformaci jako úspěch, kdy po krátkém propadu nastupuje jednoznačný a dlouhodobý ekonomický růst (vzpomeňme na „utahování opasků“ a slib brzké prosperity v Česku v devadesátých letech). Tuto perspektivu hájí ekonomové a politologové, západní vlády a mezinárodní organizace. Je také rozšířena v zemích visegrádské čtyřky, které jsou obecně chápány jako „vítězové“ tranzice. Druhý narativ ovšem hovoří o tranzici jako o socioekonomické katastrofě obrovských rozměrů. Autoři srovnávají její dopady se sociálními dopady velké ekonomické krize třicátých let 20. století, a z toho srovnání vychází postsocialistická tranzice jednoznačně hůř. Transformace po roce 1989 je tak představena jako nejhorší ekonomická recese v moderních dějinách od roku 1870. Zatímco pro země střední Evropy byla mírnější než velká hospodářská krize, pro jiné země byla mnohem drastičtější. Nejhorší postižené země, jako je Ukrajina,

Moldavsko či Srbsko, nikdy nedosáhly stejné ekonomické úrovně, jakou měly za pozdního socialismu. Například v Moldavsku byla ještě v roce 2007 míra HDP na obyvatele o 42 % nižší než v roce 1989; také země jako Gruzie, Kosovo, Srbsko či Ukrajina měly ještě v roce 2016 nižší HDP na obyvatele než v roce 1989.

Druhá část knihy představuje demografické dopady postsocialistické transformace. Ghodseeová a Orenstein ukazují, že tranzice přinesla historicky největší populační propad v době míru. Odkazují na statistiky OSN z roku 2018, které uvádějí, že všech deset zemí s nejrychleji ubývající populací na světě je z východní Evropy. Autoři sledují například zvyšování úmrtnosti a ukazují, že v deseti nejvíce postižených zemích (včetně Ruska, Litvy či Bulharska) se po roce 1990 zvýšila úmrtnost v průměru o více než 40 %, a tato míra rostla až do roku 2011. Jako příčiny jsou uváděny stres, ekonomická nejistota, nárůst spotřeby alkoholu i sebevraždy. Zajímavé je, že například ekonomicky silně zasažené země střední Asie nezaznamenaly vysoký nárůst úmrtnosti, zřejmě díky kulturně (resp. nábožensky) zakotvené nízké míře spotřeby alkoholu. Naopak balkánské země, jako je Bosna a Hercegovina, Makedonie, Albánie či Bulharsko, byly zvyšující se úmrtností zasaženy výrazně. Naděje na dožití, která se v rozvinutých zemích postupně mírně zvyšuje a k jejímž poklesu dochází zřídka (nedávno například v souvislosti s pandemií covid-19), po roce 1990 výrazně propadla například v Rusku, ale také v bývalých sovětských republikách, v Bulharsku, Kosovu či Černé Hoře. Autoři dále sledují propad míry plodnosti v zemích bývalého východního bloku, k němuž došlo po roce

1989, a poukazují na odlišné kulturní vzorce v rámci Evropy. Zatímco v západní Evropě se míra plodnosti snižuje proto, že ženy odkládají narození dítěte do vyššího věku, ve východní Evropě ženy přivádějí své první dítě na svět v poměrně mladém věku, ovšem první potomek často zůstává potomkem posledním. Skutečnou „tragédií“ (slovy I. Krásteva) této části Evropy je však depopulace, která vede k vyliďňování a ekonomickému úpadku venkova a odlivu mozků (například 90 % studentů medicíny v Bulharsku plánuje po dokončení studia opustit zemi). Tento vývoj leckde vede k demografické spirále, kterou už možná nebude možné zvrátit. Tuto „demografickou katastrofu“ podle autorů nezpůsobuje ani tak klesající porodnost, jako spíše masivní migrace za lepším životem. Uvádějí, že podle zprávy MMF opustilo region od roku 1989 až 20 milionů lidí, přičemž země jihovýchodní Evropy přišly o 16 % své populace.

Třetí část knihy se zaměřuje na společenské dopady postsocialistické transformace. Autoři zdůrazňují, že ekonomické a demografické důsledky transformace vedly v mnoha zemích k pocitu, že byla porušena „společenská smlouva“, která do určité míry fungovala v době socialismu. Ukazují, jak průzkumy veřejného mínění zas a znovu vypovídají o zklamání většiny obyvatel v postsocialistickém světě a jejich nespokojenosti s tržní ekonomikou a demokracií. Příčiny této nespokojenosti identifikují v korupci a obrovském nárůstu nerovnosti po roce 1989. Opět se objevují výrazné rozdíly – například země někdejšího Československa podle autorů vykazují lepší výsledky, protože se úspěšněji zapojily do obchodu se západní Evropou a negativní dopady tranzice mírnily prostředky

sociálního státu, které zde mají historickou tradici. Ovšem v některých zemích východní Evropy vedla tato nespokojenost k „postkomunistické nostalgii“ i klesající podpoře demokracie a nárůstu podpory radikálních stran. Autoři poukazují na obrovské společenské škody způsobené v oblasti základní důvěry nejen ve veřejné instituce, ale i v ostatní občany, které vedou k volání po silnějším státu. I zde převažuje pesimistický až katastrofický tón, byť autoři nezakrývají, že přinejmenším v zemích visegrádské čtyřky je v průzkumech po roce 2019 znát obrat k lepšímu.

Ve čtvrté, poslední části knihy nabízejí autoři etnografický detail a z výšin makroekonomických ukazatelů sestupují na úroveň běžného života. Na základě řady etnografií z různých zemí postsocialistického světa ukazují příběhy lidí, často těch z nejnižších společenských vrstev, jako jsou klienti ruské protialkoholní léčebny, rumunští bezdomovci z ulic Bukurešti či litevští vesničané. Ti všichni vyprávějí příběhy o tom, jak se v novém světě cítí izolovaní a nepotřební, zapomenutí a zbyteční, jako lidé, s nimiž dnešní svět už nepočítá. Není divu, že řada z nich věří tomu, že za jejich osudem stojí záměrná činnost zkorumpovaných elit a zkaženého Západu. Etnografie, namátkou třeba práce G. Creeda z Bulharska (*Domesticating revolution*, 1998), D. Berdahlové z východního Německa (*Where the World Ended: Re-Unification and Identity in the German Borderland*, 1999) či C. Humphreyové z postsovětského prostoru (*The Unmaking of the Soviet Life*, 2002), vyprávějí příběhy odcizení a marginalizace, zoufalství a beznaděje. Pro řadu Východoevropanů se tranzice projevila narušením tradiční sociability a pohostinnosti a návratem do předmoderních

podmínek, kdy se lidé opět stali závislími na subsistenčním zemědělství a barterovém obchodu („bramborová ekonomika“). Jinde došlo k obratu k ortodoxnějším formám islámu, jako například v dřívě sekulárních muslimských menšinách v Bulharsku, jak v jiné své práci ukazuje K. Ghodseeová (*Muslim Lives in Eastern Europe*, 2009).

Ghodseeová a Orenstein si kladou otázku, jak se vyrovnat s odlišnými narativy sledovaného vývoje. V úvodu sice deklarují, že se pokusí nabídnout perspektivu překonávající dvě krajní pozice, je to však spíše „katastrofická“ výkladová linie, kterou upřednostňují. Jsou si vědomi toho, že neplatí pro všechny sledované země, a nepopírají, že miliony občanů v postsocialistických zemích mají lepší práci, vyšší životní úroveň a životní spokojenost, než měli za socialismu. Vydali se však cestou zdůrazňování katastrofické vize postsocialistické transformace a jejich kniha tak vyzdvihuje růst nerovnosti, kolaps sociálních jistot socialismu, nárůst chudoby, kriminality, drogových závislostí a bezraděje. Hovoří o ekonomické katastrofě biblických rozměrů (s. 21) nebo o nejhorší ekonomické krizi, kterou svět zažil v době míru (s. 62). Zároveň tvrdí, že dané země budou poznamenány psychickými jizvami a emocionálním odkazem transformace po řadu desetiletí (s. 59). V průběhu celé knihy sledují zejména dlouhodobé dopady postsocialistické transformace na společnost a každodenní životy obyčejných lidí. Ukazují, že v řadě zemí zprivatizované podniky skončily v rukou několika málo vyvolených, vznikly nové oligarchie a vzrostla nerovnost ve společnosti. Tyto jevy pak dávají do souvislosti s nárůstem všudypřítomné nedůvěry ve veřejné a mezinárodní

instituce, dezinformací a konspiračních teorií. Demografický propad podle nich poskytuje živnou půdu konspiračním teoriím o tom, že Západ, reprezentován chamtivými kapitalisty a bezcitnými mezinárodními organizacemi, svými ekonomickými reformami usiluje o získání přístupu na trhy a vymýcení populací v postsocialistických zemích. Zároveň usnadňuje vztup vůdců, kteří volají po posílení porodnosti a zabránění migraci z kulturně odlišných zemí.

Nejsilnějším momentem publikace je snaha o interdisciplinaritu. Autoři se snaží přivést k diskusi ekonomické analýzy s dalšími druhy společenskovedního poznání, jako jsou demografická data, průzkumy veřejného mínění či etnografické studie. Nejzajímavější momenty se tak objevují ve chvíli, kdy se autoři, sami pocházející z různých disciplín, snaží smysluplně interpretovat „tvrdá data“, ať už ekonomická, či výsledky průzkumů veřejného mínění. Poukazují tak například na to, že byť z průzkumů veřejného mínění vycházelo, že pouze jedna třetina obyvatel východní Evropy podporuje demokracii a tržní hospodářství, ekonomové tyto výsledky soustavně interpretovali převážně pozitivně; zatímco v západní Evropě pro udržení stability a demokracie považovali za dostatečnou podporu 70 % obyvatel, ve východní Evropě jim „stačilo“ 30 % (s. 126). Podobně pak zdůrazňovali, že demokracii podporují mladí, vzdělaní lidé z měst, tedy ta správná či důležitá část populace, a postoje většiny obyvatel byly ignorovány (s. 127).

Její největší slabinou je naopak široké geografické rozkročení: autoři se zaměřují na areál sahající od zemí visegradské čtyřky, přes střední Asii až po dalekou

Sibiř. Právě snaha aplikovat na takto rozsáhlý region jednu interpretaci je tím, co jejich argumentům často ubírá na přesvědčivosti. Ve snaze sloučit interpretaci „vítězů“ a „poražených“ tranzice se čtenáři zas a znovu vkrádá otázka, zda by si autoři nepomohli, kdyby sledovaný region rozdělili na menší celky. Možná by pak některé kontrasty nebyly tak křiklavé, přesto by však bylo možné ukázat zajímavé věci. Autoři však trvají na vymezení předmětu zájmu ve smyslu všech zemí někdejšího socialistického světa, přesvědčení o tom, že v celém regionu je možné vidět podobnou postsocialistickou kulturu i materiální prostředí sdílené socialistické minulosti. Možná, že tenhle pohled platí jen zvenčí, a možná jen ze specifické západní perspektivy. Řada závěrů je totiž v takto vytyčeném rámci poměrně předvídatelná – jiný průběh transformace sledujeme v asijských částech někdejšího Sovětského svazu, jiný ve střední Evropě (V4) a jiný ve východní či jihovýchodní Evropě.

Na některých místech pak kombinace zvoleného interpretačního rámce (důsledky nepovedené tranzice) a geografického rámce (celý postsocialistický svět) zjevně drhne. Stejný fenomén ve stejné situaci dostává různá vysvětlení, často vedená stereotypními představami. Tak například dochází k tomu, že pokles porodnosti v ČR po roce 1989 je vysvětlován tím, že ženy si chtěly užívat svobody a budovat kariéry, zatímco jinde (např. Bulharsko) se totéž vysvětluje propadem sociálních jistot a péče o předškolní děti, případně chudobou a ekonomickým strádáním. Znamená to, že v Česku nebyla sociální nejistota a stres z tranzice, nebo že v Bulharsku se neodehrál posun k individualističtějším nárokům a snaze

o seberealizaci? Propadá se porodnost proto, že se společnosti daří dobře (demografická tranzice), nebo proto, že se jí daří špatně (nepovedená ekonomická transformace)? A dá se vůbec najít jednotné vysvětlení? A jak do toho zapadá fakt, že v některých muslimských zemích střední Asie ve stejné situaci k propadu porodnosti prakticky nedošlo (s. 90–92)? Nebo skutečnost, že k tomuto propadu došlo jak v zemích, odkud se výrazně emigrovalo na Západ, tak v zemích, které tímto odlivem tolik zasaženy nebyly? Jindy se zase zdůrazňuje obrovský nárůst nerovnosti v postsocialistických zemích, aby se ukázalo, že jeden z průzkumů doložil, že v rámci Evropy je v těchto zemích nejvyšší příjmová rovnost (s. 148). Ta je pak vysvětlena odkazem k dědictví socialismu a kulturními preferencemi, které tyto země sdílí se západní Evropou. Ovšem, jak se to potom má s příjmovou nerovností dejme tomu v současných postsovětských republikách – ty nesdílejí dědictví socialismu? Nebo nemají důraz na rovnost v „kulturní výbavě“? Jako by dědictví komunismu bylo vnímáno primordiálně, jako něco neměnného, co je možné vytáhnout z rukávu vždy, když se hodí k interpretaci, zatímco jindy se zdůrazňuje postsocialistická „katastrofa“ s obrovským nárůstem nerovnosti, korupce, kriminality a chaosu.

Zdůrazňovaný negativní vliv Západu a jeho nucených drastických ekonomických reforem generického typu pak do značné míry podkopává „aktérství“ hráčů z postsocialistických zemí. Jako by místní elity splývaly s nadnárodními organizacemi a globálními hráči, jako by byly jen pasivními příjemci rad a opatření ze Západu, jako by občanská společnost neexistovala a obyvatelé pak v důsledku

jen tiše trpěli. Možná jde opět o určitou „slepou skvrnu“ těch, kteří píšou „o nás bez nás“. Zároveň, čím více se analýzy Ghodseeové a Orensteina blíží současnosti, tím častěji se vkrádá otázka, jestli je jejich interpretační schéma (celospolečenské dopady tranzice) stále ještě platné. Jistěže v řadě východoevropských zemí sledujeme nárůst populismu; nebyli jsme však v poslední době také svědky zvolení Donalda Trumpa americkým prezidentem a odchodu Velké Británie z Evropské unie? Není už třeba opustit „post-socialistickou perspektivu“ a dívat se na svět jako na vzájemně propojený, kdy leccos lze vysvětlit spíše kulturně-sociálními konvergencemi než divergencemi? Existuje ještě vůbec něco typického pro postsocialistický svět? V knize Ghodseeové a Orensteina bychom mohli na tuto otázku najít pozitivní i negativní odpověď. Přes všechny výhrady však má tato kniha nepochybně smysl číst. Příjemnějším je skvělou výpovědí o tom, že přesvědčení řady obyvatel východní Evropy o tom, že se stali obětí, má dodnes reálné politické důsledky. A zároveň nám připomíná, jakým způsobem nahlíží na postsocialistický svět dnešní akademický západní diskurz.

Lenka J. Budilová

Lenka.JakoubkovaBudilova@fhs.cuni.cz

<https://doi.org/10.14712/12128112.4755>
CC BY 4.0

Juraj Buzalka: *Postsedliaci. Slovenský ľudový protest.*

Mamaš, [b. m.] 2023, 371 s.

Od dob *Zlaté ratolesti* se stalo jen párkrát, že se antropologické dílo stalo bestsellerem, byť jen v národním rozměru. Tento „zázrak“ se aktuálně udál na Slovensku, kde soubor esejů a úvah bratislavského antropologa Juraje Buzalky, mimochodem aktuálně dokončujícího jmenovací řízení na Karlově univerzitě, již rok trhá rekordy v prodejnosti. Škarohlídi mohou namítnout, že důvody jsou v podstatě vnější, že jde o (neúspěšný) manifest liberálně orientovaných Slováků proti obnově Ficova režimu. O zrcadlo smutku, do kterého pohlížejí menšinová nespokojenci, aby tak lépe porozuměli vlastnímu nezdaru. Ale i kdyby to bylo (jenom) tak, co jiného než kritické zrcadlo vlastní společnosti by měla antropologie nabízet?! Copak by bylo lepší ukázkou angažované vědy než čtená, diskutovaná a staronovou politickou garniturou nenáviděná analýza, demaskující skryté instituce slovenské společnosti a politické hry sloužící k jejich ovládnutí?! *Postsedliaci* jsou bestsellerem naprosto právem, stejně jako je zcela v pořádku, označíme-li je za akademické dílo – byť vzhledem k esejistické povaze na samém okraji akademického psaní a současně někdy až příliš spoléhající na publicistickou zkratku. Mezi Ludovítem Štúrem a Vinnetouem bylo přeci jen víc odlišností, než se autor snaží čtenářům v kapitole srovnávající tyto dva romantické hrdiny ukázat...

První, obsáhlejší a argumentačně promyšlenější část Buzalkovy knihy tvoří 11 esejů, publikovaných v různých sbornících nebo časopisecky v letech 2014–22.